

xalqımızın taleyində oynadığı rol, buraxdığı sağalmaz izlər - Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri dediklərimizə sübut deyilmi? Lakin bu xalqı həmişəlik kölə halına salmaq, onun milli ruhunu parçalamaq, onu "manqurd"laşdırmaq nə rusa, nə farsa, nə də digər bu istəkdə olanlara heç zaman müyəssər olmamışdır. Çünki bu xalq kökü minillərin o tayına gedən, tarixi insanlığın tarixi ilə başlayan, qəhrəmanlığı və ədaləti həmişə örnək olan, Gündoğandan ta Günbatana sahib olmuş Böyük Türk xalqın bir parçasıdır. Hər şeyini əlindən alsan da, milli ruhunu, zülmə qarşı barışmazlığını, "bir

belə bir məntiqi nəticə çıxarmaq olar ki, işğalçılara qarşı heç vaxt dayanmamış, sadəcə müəyyən vaxt nisbətən zəifləmiş və gizlin getmişdir. XIX əsrin ikinci yarısından isə Azərbaycan ziyallılarının bilavasitə köməyi və rəhbərliyi ilə mübarizə daha açıq şəkil və kütləvi hal almağa başlamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu yolda milli mətbuatımızın - "Əkinçi" qəzetinin əvəzsiz xidməti olmuş, təxminən 40 il sonra yaradılacaq Azərbaycan dövləti üçün baza yaratmışdı. "Əkinçi" ümidli gələcəyə uzanan yolun başlanğıcı idi...

Ümidli gələcəyə uzanan yolun başlanğıcı

XX əsrin gəlişi isə dünyanın hər yerində həyatın kəskin dəyiş-kənliklərə uğraması ilə müşahidə olunurdu. Bu dəyiş-kənliklər Azərbaycan adlanan məmləkətdən də yan keçmədi, bu da təbii idi. Artıq əsrin ilk illərindən başlayaraq kütləni maarifləndirmək və hərəkətə gətirmək, onu aktiv mübarizəyə hazırlamaq üçün Azərbaycan ziyalıları müxtəlif cəmiyyətlər və firqələrdə birləşərək, təşkilatlanaraq mübarizə yolunu təkmilləşdirməyə, milli oyanışa səsləyirdilər. Xalqı istiqamətləndirmək, ümumi düşməne qarşı mübarizəyə qaldırmaq üçün vahid milli ideologiyanın olması çox vacib idi. XX əsrin ilk illərində "Difai", "Hümmət" və s. bu kimi firqələr yaradılmışdı. Bu firqələrin başında Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əlimərdan bəy Topçubaşı və digər millət fədaisi, ziyalılar dayanırdılar. Bu firqələrin daha çox uğur qazanmasına isə birinin daha çox "türkçü", digərinin daha çox "isləməçi" olması mane olurdu. Odur ki, bu maneəni aradan qaldırmaq, qüvvələri birləşdirmək lazım idi.

İSTİQLAL CARÇISI

M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə böyük uğurlar qazanıldı

Tarix səhnəsinin bütün dövrlərində Azərbaycan xalqı, Azərbaycan ərazisi başqa dövlətlərin diqqət mərkəzində olmuş, müəyyən xalqlar, dövlətlər maddi sərvətləri bol olan torpağımıza, mənən zəngin xalqımıza daim qışqanclıqla yanaşmışlar. Dəfələrlə xalqımız ölüm-dirim mücadiləsinə qalxmış, saysız-hesabsız itkilər vemişdir. Düşmənlərimiz isə çox vaxt öz qonşularımız olmuşlar. Xüsusilə, cənub və şimal qonşularımız - İran və Rusiya heç zaman belə bir dövlətin varlığını, inkişafını həzm edə bilməmiş, xalqımıza, dövlətimizə və dövlətçiliyimizə qarşı gizli və açıq düşmənçilik siyasəti aparmışlar. Deyilənə əmin olmaq üçün yaxın keçmişimizə - XIX əsrin əvvəllərindən bu günə qədər olan tariximizə nəzər salmaq kifayətdir. Rusiya ilə İranın Azərbaycan torpaqlarına sahib olmaq uğrunda apardıqları müharibələr və onların

gün azad yaşamağı 40 il kölə kimi yaşamaqdan üstünlüyü" inamını məhv etməyin mümkün olmadığını dönə-dönə isbat etmiş və bundan daim qürur duymuşdur. "Türk" sözü "mərdlik, qəhrəmanlıq, doğruluq" sözlərinin sinonimi kimi işlədilmişdir.

XIX əsr Azərbaycanı bütün sahələrdə zəifləmiş, hətta bəzi sahələr bütövlükdə süquta uğramışdı. Azərbaycanın bölüşdürülməsindən sonra Şimalda ruslaşdırma, Cənubda isə farslaşdırma siyasəti bütün mümkün variantlardan istifadə etməklə həyata keçirilirdi. Rusların və farsların müvafiq ərazilərə təyin etdikləri hakimlər yerli əhali ilə sərt rəftar edir, onları istədikləri kimi cəzalandırırdılar. Bütün bunlar Qasım bəy Zakirle Mirzə Fətəli Axundzadənin bir-birinə göndərdikləri məktublarda öz əksini tapmışdı. Buradan

Bu mühüm vəzifəni isə 1911-ci ildə yaradılmış Müsavat Partiyası öz üzərinə götürdü. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Müsavat Partiyasının yaradılmasında Azərbaycan burjuaziyasının müstəsna rolu olmuşdur. Həmin dövrdə - partiyanın yaradıldığı vaxt Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Türkiyədə idi. Partiyanın yaradılmasına isə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin qardaşı Məhəmmədəli Rəsulzadə ilə yanaşı yaxın dostları Abbas Kazımzadə və Tağı Nağıoğlu çox yaxından iştirak etmişdilər. Firqənin ilk bəyannaməsi də məhz bu üç nəfərin birlikdə səyi və düşüncəsi ilə yaradılmış və çap olunmuşdur. Onlar "inqilabçılar yuvası" sayılan Bakıda hələ Sənaye məktəbində oxuduqları zaman çarizmə qarşı mübarizəyə başlamışdılar. Sonra isə milli bir firqə yaradaraq fəaliyyəti milli yönə çevirmiş, daha kəskin yollarla mübarizəyə başlamışlar. Bu zamanlar Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Türkiyədə mühacirətdə idi və yalnız 1913-cü ildə Bakıya qayıda bildi.

Sonra Məhəmmədəli bəyin rəhbərliyi öz üzərinə götürdüyi bu firqənin əsasını təşkil edən jurnalistlər (o vaxtkı adıyla qəzetçilər), yazıçı, şair, sərbəst peşə sahibi olan ziyalılar, fəhlə, kəndli, məmur, kiçik burjua mühiti ilə çox geniş əlaqələri var idi. Bu əlaqələrdən istifadə edərək qrup qısa bir müddətdə öz təşkilatını genişləndirmiş, bütün ölkənin birləşdiyi bir təşkilat olmuşdur. Firqə təşkilatlandıqca daha radikal mövqe tutmağa başlamışdı. Belə ki, yarandığı ilk dövrlərdə firqənin proqramında islami mahiyyət diqqəti daha çox cəlb edirdi. Məramı bütün müsəlman dövlətlərinin istiqlalını qorumaq və istiqlala can atan müsəlman xalqlarına lazımi köməyi göstərməkdən ibarət olmuşdur.

Bütün İslam Şərqini birləşdirən yeni tipli partiya

O zamanlar İstanbulda siyasi mühacir həyatı yaşayan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazdığı məktublar, göndərdiyi yeni türkçü nəşrlər vasitəsi ilə firqənin ideologiyasında yeni, əsaslı dəyişikliklər etmişdir - "ümmətçilik"dən "millətçiliyə", "islamçılıq"dan "türkçülüyə" keçid də məhz həmin vaxtlar olmuşdur. Rəsulzadə (bundan sonra Məhəmməd Əmin Rəsulzadə nəzərdə tutulur) artıq tək Azərbaycan üçün deyil, ümumqafqaz miqyasında və türk dünyasında mühüm əhəmiyyətli bir şəxsə çevrilmişdi. Firqə məhz onun rəhbərliyi altında siyasi türkçülüğü ilk dəfə proqram halına salan və əsir türklərin hüriyyət və istiqlalını tələb edən ilk təşkilat olmuşdur. Məhz Müsavat olmuşdur.

Müsavatçılıq millətin bütün fikirlərini, duyğularını, ehtiraslarını toplu bir halda sistemə salmış, bir vəhdət halına gətirmiş, mənəvi birliyin təmin olunmasında, milli kimliyinin dərk olunmasında ifadəsi mümkün olmayan xidmətlərə malik bir ideologiyadır. Zaman məsafəsi baxımından, o qədər də böyük olmayan həmin dövrdə hadisələr son dərəcə sürətlə, dramatik inkişaf etdiyindən hər an hər şeyin ola biləcəyini gözləmək olardı. 1917-ci ilin sonlarına doğru Azərbaycanın siyasi həyatında böyük yüksəliş dövrü idi. Milli hərəkatda üç istiqamət özünü qabarıq göstərirdi: milli demokratlar, sosialistlər, islamçılar. Azərbaycanın inkişafını milli dövlətçilikdə görən milli demokratlar xüsusi mövqeyə malik idilər.

1918-ci ildə hərəkat kifayət qədər yetkinləşmiş, ətrafına yüzminlərlə insanı toplamış, böyük bir gücə çevrilmişdi. Bu hərəkatın nə ilə nəticələncəyini yaxşı başa

düşən rus hökuməti ona hər cür mane olmağa cəhd edirdi. Həmin dövrlər həm daxildən, həm də xaricdən daha böyük təzyiqlərə məruz qalmış Rusiya Qafqazı bir qədər sanki "unutmağa" məcbur olmuşdu. Lakin onu da qeyd etmək ki, ruslar ordu və digər vasitələrlə birbaşa təsiri nisbətən zəiflətsələr də, bu dəfə daha təhlükəli vasitələrdən -terror vasitələrindən istifadə etməkdə idilər. Belə ki, Azərbaycanda, xüsusilə Bakıda yerləşən müxtəlif millətlərin siyasi qurumlarından, əsasən, ermənilərin Daşnaksyütun və bolşeviklərdən ibarət quldur dəstələrin köməkliyi ilə Azərbaycanın türk əhalisinə qarşı açıq terror, soyqırımı fəaliyyəti həyata keçirirdi. Tarixə "Mart qırğını" adı ilə düşmüş bu daşnak-bolşevik vəhşiliyi Azərbaycanın bütün ərazisində - Bakıda, Qubada, Şamaxıda, Qarabağda, Naxçıvanda və digər bölgələrimizdə misli görünməmiş dəhşətlər törətdilər. 1918-ci il martın sonu - aprelin ilk günlərində onminlərlə günahsız həmvətənimiz qətləmin qurbanları oldular. Günahsız insanların faciəli qətlinə səbəb olmuş erməni-bolşevik xəyanəti, törətdikləri qətlər barədə 1918-ci il aprelin 2-də Zaqafqaziya Seyminə məlumat çatdırıldı. Lakin seymin bu məlumatla laqeyd münasibəti Azərbaycan nümayəndə heyətində ciddi narazılığa səbəb oldu. Bu münasibətin qarşılığında Azərbaycan deputatları ayrı-ayrı partiyaları təmsil etsələr də, eyni mövqe nümayiş etdirib birgə fəaliyyətə üstünlük verdilər.

Milli Şuranın ilk iclasında

1918-ci il mayın 25-də gürcülər Seymin buraxılması və Gürcüstanın müstəqilliyinin elan edilməsi qərarına gəldilər. Bir gün sonra Seymin sonuncu iclası keçirildi və

onun fəaliyyəti dayandırıldı. Seymin fəaliyyətinə xitam verilməsindən sonra 1918-ci il mayın 27-də Azərbaycan nümayəndə heyətinin fəvqəladə iclası keçirildi. İclas Azərbaycanın idarə olunmasını öz üzərinə götürərək, Azərbaycan Milli Şurasının yarandığını elan etdi. Müsavat Partiyası Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin sədrliyini irəli sürdü. İttihad Partiyası istisna olmaqla bütün partiya və təşkilatların səsverməsi nəticəsində Məhəmməd Əmin Rəsulzadə sədr seçildi.

Bir gün sonra - mayın 28-də Milli Şuranın ilk iclasında bu məsələlər müzakirə edildi:

1) Həsən bəy Ağayevin Gəncədəki son hadisələr barədə məlumatı;

2) Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Batumdan teleqram və məktubunun oxunması;

3) Seymin buraxılması və Gürcüstanın müstəqilliyini elan etməsi ilə əlaqədar Azərbaycanın vəziyyəti.

Sonuncu məsələ ilə bağlı şura üzvü Xəlil bəy Xasməmmədov Azərbaycanın müstəqil respublika elan olunmasını bildirsə də, Fətəli xan Xoyski "yerlərdə bəzi məsələlərin aydınlaşdırılmasına kimi Milli Şura hələlik Azərbaycanın istiqlalını elan etmədən ölkələrlə sülh danışıqları aparmaq üçün tamhüquqlü Azərbaycan hökumətinin yaradılması ilə bağlı kifayətlənməyi" təklif etdi. Şura 22 səsle Azərbaycan istiqlalının elanından sonra "İstiqlal bəyannaməsi" qəbul etdi. Bəyannamə altı maddədən ibarət idi. Heyətini bu yolda qoymuş, ömrünün mənasını Vətənin istiqlalında gören Müsavat lideri M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanın İstiqlal Bəyannaməsi elan olunan iclasda iştirak etmirdi. Səbəb isə həmin tarixi hadisə ərəfəsində onun Batuma göndərilərək, orada

türklərlə danışıqlar aparması idi. Bu istiqlalın elan edilməsinin məna və əhəmiyyəti son dərəcə böyük idi: Azərbaycan Demokratik Respublikası müsəlman Şərqi və Türk dünyasında ilk dünyəvi, demokratik dövlət idi!

1918-ci ilin dekabrında ilk Azərbaycan Parlamenti yaradıldı və fəaliyyətə başladı. Azərbaycan parlamentində ən güclü fraksiya Müsavatla bitərəf demokratların birləşməsi idi. Bu fraksiyanın ümumi sayı 38 nəfər idi.

Azərbaycan Parlamentinin işində fəal iştirak edən M.Ə. Rəsulzadə başçılıq etdiyi Müsavat fraksiyasının fəaliyyət proqramı haqqında tez-tez məlumatlar verirdi. Bu məlumatlarda ümumi mühüm məqsədlər qoyulmuşdu - gənc Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü, milli və siyasi hüquqlarının qorunub saxlanması, Azərbaycan xalqı ilə qonşu dövlətlərin dostluq əlaqələrinin yaradılması, yaxud möhkəmləndirilməsi, respublikada hüquqi-demokratik dövlət quruluşunun bərqərar edilməsi, geniş sosial islahatlar keçirilməsi, ölkəni müdafiə edəcək ordunun yaradılması.

Azərbaycan Parlamentində komissiyaların təşkil olunmasında M.Ə.Rəsulzadə şəxsən iştirak edirdi.

Məhəmməd Əmin bəy fraksiya lideri olaraq Azərbaycan Parlamentində qanun layihələrinin müzakirə olunması qaydalarına ciddi diqqət yetirirdi. Bununla bağlı təkliflərdə bildirirdi ki, fraksiyalara qanunlar əvvəlcədən göndərilməli, parlament üzvləri layihənin məzmunundan xəbərdar olmalı, müzakirə aparılarkən fəallıq göstərməli idi.

M.Ə.Rəsulzadənin bu dövrdəki fəaliyyətində bir mühüm sahə də ölkə daxilində sabitliyin qorun-

ması idi. Məlum olduğu kimi, 1919-cu ilin mayında Bakıda zavod və fabrikələrdə tətillərin keçirilməsi üçün bəzi qüvvələr ciddi fəallıq göstərirdilər. Onlar fəhlələrin hüquqlarından danışıqlar da, əslində ölkədə gərginliyi artırmağa çalışırdılar.

1919-cu ilin 28 Mayında - İstiqlalın elanının birilliyi münasibəti ilə Bakıda tənənəli bayram yığıncağı keçirirən ilkin olaraq Parlament binası önündəki kürsüdən M.Ə.-Rəsulzadə çıxış etmiş və bütün xalqın uzunmüddətli alqışlarını almışdır.

Çətin sınaqlar qarşısında

1919-cu ilin may-iyun ayları Azərbaycan dövlətinin mövcudluğu çətin sınaqlar qarşısında qalmışdı. Belə ki, Dağıstanda mübarizə aparan Denikin qoşunları Azərbaycana soxulmaq təhlükəsi var idi. Parlamentin iclasında bu məsələ müzakirə olunmuş, M.Ə.-Rəsulzadə istiqlalımızın qorunması üçün hər kəsin ümumi düşməne qarşı mübarizə aparacağına inandığını vurğulamışdır.

1919-cu ilin iyunun 13-də Bakıda Denikin təhlükəsi əleyhinə böyük bir mitinq keçirildi. Denikin əleyhinə bəyannaməni də lider özü oxudu.

Şübhəsiz ki, bu illərdə Azərbaycanın varlığının əsas prinsipini müstəqil dövlətçilik təşkil edirdi. Ən başlıcası isə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunması idi ki, M.Ə.Rəsulzadə bu istiqamətdə fəal mübarizə aparırdı.

Milli siyasət sahəsində Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların hüquqlarının qorunmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Vicdan, mətbuat, yığıncaq, həmkarlar azadlığına təminat verirdi ki, bu da hüquqi-demokratik dövlətin əsasını təşkil edirdi.

1919-cu il oktyabrın 30-da par-

lament tərəfindən haqqında Nizamnamə qəbul edildi. Nizamnaməyə əsasən ölkədə demokratik mətbuatın inkişafına real imkan yarandı, senzura, demək olar ki, tamamilə ləğv edildi.

M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Müsavat Fırqəsinin Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mövqeyi getdikcə möhkəmlənir, nüfuzu artırdı. Bu isə daxili və xarici düşmənləri -gənc Azərbaycan dövlətinin düşmənlərini, daha aqressiv, daha sərt mövqə nümayiş etdirməyə məcbur edirdi. Partiyanın 1919-cu il dekabrında keçirilən qurultayı bunu bir daha sübut etdi. Qurultay dekabrın 2-dən 12-ə qədər davam etdi. Qurultayı giriş sözü ilə gurultulu alqışlar altında açan M.Ə.Rəsulzadə istiqlalə yetmək üçün nə qədər çətin yollardan keçildiyini söylədi.

Sonrakı gün Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin partiyanın fəallığı haqqında məruzəsi dinlənildi. İki saata qədər davam edən bu məruzə böyük marağa səbəb oldu. Qurultay Müsavat Partiyasının proqramını qəbul etdi. Proqram iki hissədən ibarət idi: 1) Nəzəriyyə və məqsəd; 2) Əməliyyat və yaxın məqsəd.

M.Ə.Rəsulzadənin fəallığı ilə hazırlanan bu proqram o dövr üçün böyük hadisə idi. Qurultayda Azərbaycanın ümumi inkişafını təmin edəcək çox mühüm və mükəmməl bir sənəd imzalandı.

Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ən böyük uğurlardan biri 1920-ci ilin yanvarında bu dövlətin xarici dövlətlər tərəfindən tanınması idi.

1920-ci il yanvarın 11-də Fransa Xariciyyə Nəzarəti binasında hər kəsin gözlədiyi, intizarını çəkdiyi xəbər -Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi qəbul edilməsi xəbəri alındı. Müttəfiq dövlətlərin iclasında Azərbaycan de-fakto tanınmışdı.

Rusiyanın daima təbii müttəfiqi olmuş ermənilər 1920-ci ilin martın 20-də - Novruz Bayramında Azərbaycan qəzalarında hücumə keçdilər. Artıq fevral və martın birinci yarısında ermənilər öz işlərini daha da gücləndirmiş, məhz Novruz Bayramında hücumə keçmək, xalqın bu əziz gününü qana bulamaq qərara alınmışdı. Bununla bərabər, şimaldan gələn təhlükə də getdikcə ciddiləşirdi. Rus ordu hissələrinin Azərbaycan sərhədlərinə toplanıldığını görən yerli hökumət bundan çox narahat idi.

Bu dövrdə tamamilə zəifləmiş Osmanlı Türkiyəsinin tutduğu mövqə də mənafeyimizə zidd idi. Əlbəttə, qeyd etdiyimiz kimi, bu dövrdə Türkiyənin vəziyyəti son dərəcə ağır idi və ingilislərin, fransızların, yunanların... hücumlarına məruz qalırdılar. Türkiyənin bölüşdürülməsi məsələsi ortaya qoyulmuşdu. Türklər vəziyyətdən çıxış yolunu yalnız Sovet Rusiyası ilə yaxınlıqda görür, rus ordusunun Azərbaycan ərazisindən keçərək Türkiyəyə kömək etməsini istəyirdilər. Bu vəziyyətdən isə Sovet Rusiyası öz məkrli niyyəti üçün "uğur"la istifadə etdi. Bu bədxah ordu Azərbaycana yeridildi və əvvəlcədən hazırlanmış belə bir fikir yaydılar ki, guya Rusiya Türkiyəyə yardım etmək istəyir, lakin Müsavat hökuməti buna imkan vermir. Bununla rus hökuməti iki istəyini birdən gerçəkləşdirdi: Birincisi, Türkiyəyə yardımdan boyun qaçırdı; İkincisi və dəhşətlisi Azərbaycan Demokratik Respublikasına son qoyuldu. Azərbaycan işğala məruz qaldı. Azərbaycanın daxilində və xaricində kütləvi təqiblər, qətlər, repressiyalar başlandı.

Mühacir həyatı

Artıq M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycanda qalması və fəaliyyətini

hər hansı şəkildə davam etdirməsi mümkünsüz görünürdü. Onun mühacir həyatı yenidən başlandı. Həyatının mənasını öz xalqını, dövlətini azad, müstəqil görmək istəyən və buna nail olan bir insan üçün bu, çox çətin idi. Lakin yəni-dən istiqlalə, hürriyyətə qovuşmaq inamı M.Ə.Rəsulzadəni bu addımı atmağa məcbur edirdi.

1922-ci ilin sonlarından Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin və digər mühacirlərin aktiv fəaliyyətləri başlandı. Rəsulzadənin milli mücadilə tariximizdə ən böyük xidmətlərindən biri də azərbaycanlı mühacirləri birləşdirib, onları təşkilatlandırması oldu. O, Milli Mərkəz yaradıb müsavatçı və ya qeyri-müsavatçı olmasından asılı olmayaraq mühacirləri bir mərkəzdə birləşdirdi və ömrünün sonuna kimi bir an da olsa, mübarizəsini dayandırmadı. Çünki haqqın qələbəsinə və Sovet hakimiyyətinin ömrünün qısa olacağına inanırdı.

Ömrünü xalqının azadlığına, dövlətinin istiqlalına sərf etmiş bu şəxsə Azərbaycana dönmək qismət olmadı. Nə yaxşı ki, "Bir kərə yüksələn bayraq..." bir daha yüksəldi. Qoy o üçrəngli bayrağın üstündəki Ay-ulduz dost yoluna daim işıq, düşmən başına od ələsin.

Cabir MƏMMƏDLİ

ƏDƏBİYYAT

1. *Yaqublu N. Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsi və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. -B, 2001.*
2. *Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. B., 1992.*
3. *Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu. B., 1991.*